

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИН

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF STUDYING CONTRACTUAL REGULATION OF CORPORATE RELATIONSHIP

Дорошенко Л.М., к.ю.н., доцентка,

доцентка кафедри економічного права та економічного судочинства

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена визначенню методологічних засад дослідження договірної регуляції корпоративних відносин. Дослідження проблем договірної регуляції корпоративних відносин обумовлено необхідністю модернізації господарського законодавства України та розширення свободи договірної регуляції цих відносин. Доведено, що методологія дослідження договірної регуляції корпоративних відносин є світоглядом, який базується на інтегративній концепції праворозуміння, що надає можливість виходити з плюралізму поглядів на такі правові категорії, як господарські договори, корпоративні відносини, корпоративний договір тощо, досліджувати їх не тільки з позиції «поміркованого» позитивізму, а й з інших філософських, соціологічних тощо підходів, враховуючи напрацювання концепції природного права. Аргументовано, що не можна повністю відмовитися від позитивізму і нормативістського праворозуміння, зважаючи на те, що предметом дослідження є, перш за все, норми корпоративного права, закріплені в статтях нормативно-правових актів, що містять визначення корпоративного договору, особливості його укладення, визначають зміст, сторони, форму, особливості укладення інших договорів, що регулюють корпоративні відносини. Методологія дослідження договірної регуляції корпоративних відносин ґрунтується на діалектичному методі, методах аналізу та синтезу, індукції та дедукції та інших методах наукового пізнання. До основних методологічних засад дослідження договірної регуляції корпоративних відносин належать історико-правовий, системний, компаративістський, конфліктологічний підходи. Визначення методологічних засад дослідження договірної регуляції корпоративних відносин в умовах сучасного типу праворозуміння сприятиме визначенню напрямів договірної регуляції відносин в корпоративному праві, особливостей укладення, виконання та припинення корпоративного договору, встановленню меж свободи договірної регуляції корпоративних відносин тощо.

Ключові слова: корпоративні відносини, господарські договори, корпоративний договір, методологія, інтегративна концепція праворозуміння, конфліктологічний підхід.

The article is focused on determining the methodological principles of studying contractual regulation of corporate relationship. The research of the problems of contractual regulation of corporate relationship is due to the need to modernize economic legislation of Ukraine and to expand the freedom of contractual regulation of the relationship. It has been proved that the methodology of studying contractual regulation of corporate relationship is a worldview based on the integrative concept of legal understanding, which provides an opportunity to proceed from the pluralism of points of view on such legal categories as commercial contracts, corporate relationship, corporate contract, etc., to study them both from the position of "conservative" positivism and from other philosophical, sociological, etc. approaches taking into account the development of the concept of natural law. It has been argued that it is impossible to completely abandon positivism and normative legal understanding taking into account the fact that the subject matter of the research is, first of all, the norms of corporate law enshrined in the Articles of regulatory legal acts, which contain the definition of a corporate contract, specific features of its conclusion, determine the content, parties, form, features of concluding other contracts that regulate corporate relationship. The research methodology of the contractual regulation of corporate relationship is based on the dialectical method, methods of analysis and synthesis, induction and deduction and other methods of scientific cognition. The main methodological principles of studying contractual regulation of corporate relationship include historical and legal, systemic, comparativist and conflictological approaches. Definition of methodological principles of studying contractual regulation of corporate relationship in terms of a modern type of legal understanding will contribute to determining the directions of contractual regulation of relationship in corporate law, specific features of concluding, executing and terminating a corporate contract, establishing the limits of freedom of contractual regulation of corporate relationship, etc.

Key words: corporate relationship, commercial contracts, corporate contract, methodology, integrative concept of legal understanding, conflictological approach.

В умовах розвитку ринкової економіки, запровадження різноманітних організаційно-правових форм господарювання, євроінтеграційних процесів, що відбуваються в Україні, постає нагальна потреба в модернізації законодавства, що регулює економічні відносини. На сьогодні можна констатувати, що корпоративні відносини так й не отримали свого належного правового регулювання, незважаючи на наявність нормативно-правових актів у цій сфері. Особливо гострою є проблематика договірної регуляції корпоративних відносин, враховуючи необхідність модернізації господарського законодавства України та розширення свободи договірної регуляції цих відносин. Частина 3 ст. 167 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р. визначає, що під корпоративними відносинами маються на увазі відносини, що виникають, змінюються та припиняються щодо корпоративних прав [1]. Чинний Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI «Про акціонерні товариства» [2] у статті 26-1 «Договір між акціонерами товариства» регулює відносини щодо особливостей укладення договору між акціонерами товариства, але при цьому виникає

багато проблемних питань щодо способів його укладення, правових наслідків порушення форми договору між акціонерами товариства тощо. Не вирішив всіх спірних питань й прийнятий Закон України від 27 липня 2022 р. № 2465-IX «Про акціонерні товариства», який набере чинності з 01 січня 2023 р., стаття 29 якого присвячена корпоративному договору [3]. Легальне визначення корпоративного договору містить ч. 1 ст. 7 Закону України від 06 лютого 2018 р. № 2275-VIII «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»: Договір, за яким учасники товариства зобов'язуються реалізувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації (далі – корпоративний договір), є безвідплатним і вчиняється в письмовій формі. Корпоративний договір, який не відповідає цим вимогам, є нікчемним. Стороною корпоративного договору також може бути саме товариство та треті особи [4].

Перед правничою наукою постає багато проблем у сфері договірної регуляції корпоративних відносин, які потребують свого вирішення, зокрема, щодо визначення особливостей укладення, виконання і припинення

корпоративного договору, визначення видів договорів у сфері корпоративного права, їх правової природи, підстав визнання їх недійсними тощо.

Варто зазначити, що корпоративні відносини вже були піддані системному науковому аналізу, зокрема в працях таких правників, як О. Р. Кібенко [5], В. М. Кравчук [6], І. В. Лукач [7], А. В. Смітюх [8], І. В. Спасибо-Фатєєва [9] та ін. Договори в сфері господарювання досліджувалися такими правниками, як О. А. Беяневич [10], О. М. Вінник [11, с. 70–97], В. С. Мілаш [12] та ін. Корпоративний договір також був предметом окремих досліджень, зокрема в працях М. О. Ніколенко [13], М. М. Сигидин [14] та ін.

Натомість методологічні засади дослідження договірних регулювань корпоративних відносин не було піддано науковому аналізу, хоча, наприклад, методологія дослідження корпоративних конфліктів в акціонерних товариствах була предметом дослідження Ю. М. Жорнокуя [15, с. 28-51], проте, вбачається, що визначення методологічних засад дослідження договірних регулювань корпоративних відносин в умовах сучасного типу праворозуміння сприятиме визначенню напрямів договірних регулювань відносин в корпоративному праві, особливостей укладення, виконання та припинення корпоративного договору, встановленню меж свободи договірних регулювань корпоративних відносин тощо. Саме зазначені вище чинники й обумовлюють актуальність і необхідність наукового аналізу методологічних засад дослідження договірних регулювань корпоративних відносин.

Метою цієї статті є визначення основних методологічних засад дослідження договірних регулювань корпоративних відносин, що сприятиме формуванню наукових поглядів щодо договорів у корпоративному праві та відображатиме світоглядну позицію автора на проблематику договірних регулювань корпоративних відносин.

Договірне регулювання корпоративних відносин стало предметом дослідження правників не так давно, як й самі корпоративні відносини, що обумовлено не тільки суб'єктивним ставленням науковців до цієї проблематики, а й об'єктивними чинниками, зокрема розвитком економіки, сфери господарювання тощо. Так, за планової економіки й жорсткого державного регулювання економічних відносин, нормативного визначення допустимості створення лише окремих організаційно-правових форм господарювання мова не могла йти про договірне регулювання корпоративних відносин взагалі. Істотні зміни, які відбулися в сфері правового регулювання економічних відносин після проголошення незалежності України, різноманітність організаційно-правових форм господарювання, євроінтеграційний напрям розвитку України сприяли й розвитку корпоративних відносин, і сфері договірних їх регулювання. Причому договірне регулювання у сфері корпоративних відносин розпочиналось з визначення установчого договору (в подальшому перейменованого в засновницький договір) як установчого документу товариства, з можливості укладення засновниками акціонерного товариства договору, що визначав порядок здійснення ними спільної діяльності по створенню акціонерного товариства, відповідальність перед особами, що підписалися на акції, і третіми особами, договору про придбання акцій тощо.

У зв'язку з цим правильно акцентує увагу О. Беяневич на універсальності конструкції договору, зазначаючи, що «він, по суті, є цілеспрямованим співробітництвом, видом соціальної дії, оскільки сторони із укладенням будь-якого договору пов'язують певний смисл (досягнення певної мети). У ширшому – філософському – контексті можливості використання договору в різних сферах суспільних відносин зумовлюються комунікативністю як умовою існування індивідів, що забезпечує формування соціальної спільності зі збереженням індивідуальності

кожного її елемента. У цьому сенсі договір можна визначити як засіб узгодження інтересів (приватних, приватно-публічних, публічних) його учасників: будучи правовою формою соціального спілкування (взаємодії), договір спрямовується на досягнення його сторонами певних соціально значущих цілей, правомірного результату, що потребує не тільки узгодження інтересів суб'єктів взаємодії, а й їх адекватності публічним потребам та інтересам» [16, с. 198].

Розширення меж договірних регулювань корпоративних відносин відбувається в умовах переходу суспільства від позитивістського типу праворозуміння до сучасного.

Н. М. Пархоменко справедливо зазначає, що «тривалий час у теорії права існувало два методологічних підходи до дослідження природи права, які ґрунтувалися на виключно однобічному аналізі розуміння змісту права... Перший з них полягає у прихильності до проголошеного у ХХ столітті позитивістського отождолення права й закону, аналізі змісту права в повній залежності від державної волі, що зводить право до наказу держави. Такий підхід поширений досі й залишає поза увагою розгляд права як засобу втілення в життя справедливості, гуманності як необхідних складових демократичного розвитку суспільства, обмежує юридичну науку лише дослідженням догми права, перетворенням правознавства на законознавство» [17, с. 17].

М. В. Костицький наголошує, що «у пізнанні державно-правових явищ, особливо в країнах континентальної системи права, найпоширенішою методологією є позитивізм, зокрема юридичний позитивізм. Термін «позитивізм» походить від латинського *positivus* («позитивний») і як загальнокультурна чи парадигмальна установка означає, що все справжнє, позитивне знання може бути отримане як результат власне наукового, а не філософського (метафізичного) пізнання за допомогою методів конкретної галузевої науки чи синтезу методологій і методик кількох наук» [18, с. 19].

Позитивізм базується на концепції нормативістського праворозуміння. Як зазначає В. М. Кравець, «усім різновидам юридичного позитивізму, зокрема, класичному юридичному позитивізму (Дж. Остін, К. Бергбом), нормативізму (Г. Кельзен), а також аналітичний юриспруденції чи неопозитивізму (Г. Харп, Г. Вільямс) притаманний описовий формально-догматичний метод пізнання права, що зводить дійсність права до формальної правильності процедури його формування, залишаючи поза увагою питання про надюрідичні підстави права» [19, с. 102].

М. В. Костицький ставить питання: Так потрібний чи не потрібний сьогодні нормативізм і чи можна його застосовувати як методологію в юридичній теорії (науковому пізнанні) і практиці (практичному пізнанні)? Попри нашу особисту нелюбов до нормативізму, який породжує юридичний догматизм та юридичну схоластику (і більшість наших учених і практиків є нормативістами), слід визнати, що юридичне пізнання, особливо в правозастосуванні, без нормативізму є неможливим [18, с. 27]. Далі вчений справедливо зазначає, що «нормативізм, поряд із лінгвістичною та логічною методологіями, мусить залишатись у юриспруденції, особливо практичній. Водночас, підтримуючи поліметодологічний підхід у юридичному пізнанні, вважаємо, що нормативістська методологія в теорії годиться хіба-що для наукового коментування законодавчих чи підзаконних актів. Учений повинен користуватись натуралістичною, психологічною, феноменологічною, діалектичною, екзистенціалістською, структуралістською, герменевтичною (і лише потім – нормативістською) методологією або творити на їх базі власну методологію наукового юридичного пізнання» [18, с. 28].

Вбачається, що визначаючи методологічні засади дослідження договірних регулювань корпоративних відносин, не можна повністю відмовитися від позитивізму

і нормативістського праворозуміння, зважаючи на те, що предметом дослідження є, перш за все, норми корпоративного права, закріплені в статтях нормативно-правових актів, що містять визначення корпоративного договору, особливості його укладення, визначають зміст, сторони, форму, особливості укладення інших договорів, що регулюють корпоративні відносини тощо. У той же час доцільно дотримуватися «поміркованого» позитивізму, враховуючи, що для сучасного типу праворозуміння властивим є різноманіття поглядів на право, правові категорії, правові явища, в тому числі й на договори в корпоративному праві.

Н. М. Пархоменко наголошує, що «в сучасній доктрині права набуває поширення інтегративна концепція праворозуміння, яка може бути основою розвитку вітчизняної правової парадигми. Саме в межах цієї концепції можливо досягти правового виміру джерел права з одночасним збереженням їх нормативного характеру; встановлення та підтримання режиму законності в державі та зміцнення правопорядку; підвищити роль держави у правовому регулюванні суспільних відносин; мінімізації проявів правового нігілізму; поєднання формальних та змістових аспектів права, одночасно розглядаючи право через такі поняття, як «справедливість», «свобода», «реальні суспільні відносини» тощо поряд із формально-юридичними складовими «норма», «юридичний текст», «закон». Відповідно, право необхідно визначати і через форму, і зміст, як складне цілісне явище з його об'єктивно-суб'єктивною природою» [17, с. 218].

Саме інтегративна концепція праворозуміння є основою, на якій має базуватися методологія дослідження договірних регулювань корпоративних відносин. Як зазначається в юридичній літературі, методологія властиві інтегративні якості, її ядром є філософія у єдності діалектики, гносеології та логіки у пізнавальному процесі [20, с. 142].

Інтегративна концепція праворозуміння надає можливість виходити з плюралізму поглядів на такі правові категорії, як господарські договори, корпоративні відносини, корпоративний договір тощо, досліджувати їх не тільки з позиції «поміркованого» позитивізму, а й з інших філософських, соціологічних тощо підходів, враховуючи напрацювання концепції природного права.

О. А. Беляневич влучно зауважує: Як правило, дослідження господарського договору здійснюються із використанням традиційного для юриспруденції методологічного інструментарію. «Організована робота думки» в сфері сучасного правознавства зумовлює необхідність застосування не лише тих методів, що давно перевірені практикою дослідження та пізнання суспільних явищ, але й нових підходів, які дають можливість виводити дослідження на міждисциплінарний рівень. Такі підходи сформовані, зокрема, в рамках загальної та економічної соціології, прагматології та синергетики, потенціал яких поки що в юриспруденції майже не використовується або використовується недостатньо [10, с. 5–6].

Дійсно, дослідження договірних регулювань корпоративних відносин не можливе без застосування напрацьованих економічної теорії, філософії права, теорії права, цивілістики тощо. Безумовно, методологія дослідження договірних регулювань корпоративних відносин ґрунтується на діалектичному методі, методах аналізу та синтезу, індукції та дедукції та інших методах наукового пізнання. Проте варто погодитися з М. В. Костицьким, що методологія є певним світоглядом, що ґрунтується на науковій теорії чи концепції, крізь призму якого пізнається буття світу, природні та суспільні явища. Трактатування методології як вчення про методи наукового пізнання є редукаціонізмом, спрощенням, зведенням методології фактично до методики [18, с. 18].

Однією з методологічних засад дослідження договірних регулювань корпоративних відносин є історико-

правовий підхід до інституту корпоративного договору, розвитку корпоративних відносин. Саме історико-правовий підхід надає можливість простежити розвиток правового регулювання корпоративних відносин, становлення та розвиток договорів у корпоративному праві тощо.

Дослідження договірних регулювань корпоративних відносин має відбуватися з урахуванням таких засад (принципів) правового регулювання як свобода договору, але при цьому необхідно враховувати, що згідно з ч. 7 ст. 179 Господарського кодексу України господарські договори укладаються за правилами, встановленими Цивільним кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом, іншими нормативно-правовими актами щодо окремих видів договорів [1].

При дослідженні договірних регулювань корпоративних відносин виходитиме з того, що за своєю правовою природою корпоративний договір є господарсько-правовим, оскільки очікуваним результатом від правових наслідків укладення корпоративного договору є не встановлення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків, що є характерним для договорів у цивільному праві, а встановлення умов здійснення вже існуючих на момент укладання договору корпоративних прав (обов'язків), що досягається запровадженням певних обмежень, обов'язків, варіантів поведінки для засновників (учасників) АТ та ТОВ, ТДВ, третіх осіб та самого товариства як сторін такого договору [21, с. 20].

Визначення меж свободи договірних регулювань корпоративних відносин є неможливим без застосування системного підходу. В юридичній літературі системний підхід розглядається як такий аспект дослідження, що передбачає аналіз об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру і забезпечують його цілісність [20, с. 150]. Досліджуючи, наприклад, корпоративний договір, важливим є визначення його загальних та спеціальних ознак, правової природи та сутності з урахуванням його співвідношення з суміжними правовими категоріями, такими як: статут, засновницький договір, договір про створення товариства з обмеженою відповідальністю. Системний підхід вимагає визначення й видів договорів, які регулюють корпоративні відносини, проведення їх класифікації, а можливо й встановлення певної системи договорів у корпоративному праві та визначення її рівнів.

Компаративістський підхід також є методологічною засадою дослідження договірних регулювань корпоративних відносин, зважаючи на те, що в світовій практиці договори в корпоративному праві набули свого широкого розповсюдження, отримали своє доктринальне обґрунтування і пройшли апробацію практикою їх застосування. При чому за законодавством іноземних держав договори в корпоративному праві можуть мати зовсім іншу правову природу, ніж договори, що регулюють корпоративні відносини в Україні. Зокрема О. Р. Кібенко вказує, що правова природа й особливості статуту як договору, що існує між компанією і її учасниками неодноразово аналізувалися британськими судами і є предметом численних дискусій в англійській правовій літературі. Далі вчена, зокрема, зазначає, що статут є договором, що базується на законі («statutory contract»). Даний договір за багатьма характеристиками відрізняється від звичайного договору, заснованого на прямому волевиявленні сторін [5, с. 169]. Наведення лише одного прикладу свідчить про різноманітність підходів до договорів у корпоративному праві, дослідження яких сприятиме удосконаленню правового регулювання відносин у сфері договорів, що опосередковують корпоративні відносини. Євроінтеграційні процеси України зобов'язують проводити порівняльно-правові дослідження договірних регулювань корпоративних відносин з урахуванням положень законодавства країн

Європейського Союзу, директив Європейського парламенту і Ради ЄС.

Розглядаючи корпоративний договір як превентивний захід щодо запобігання зміні сформованого у товаристві співвідношення корпоративного контролю, а за сутністю своєю як превентивний захід запобігання корпоративним конфліктам, не можна здійснити дослідження договірному регулювання корпоративних відносин без застосування конфліктологічного підходу. Як зазначають фахівці з конфліктології, «уся ділова активність у галузі бізнесу насичена соціально-економічними конфліктами, в яких беруть участь фірми, банки, корпорації, інші приватні структури, що фактично виступають колективними інституційними суб'єктами цих конфліктних стосунків» [22, с. 67]. Проте можна продовжити цю думку, оскільки ділова активність учасників корпорації породжує внутрішні корпоративні конфлікти, запобігти яким можна шляхом укладення корпоративного договору та інших договорів, що регулюють корпоративні відносини. У цьому аспекті корпоративний договір відіграє важливу соціальну функцію попередження соціального конфлікту в суспільстві, боротьби з рейдерськими захопленнями в Україні.

Підсумовуючи розгляд методологічних засад дослідження договірному регулювання корпоративних відносин, можна зробити такі висновки. По-перше, методологія дослідження договірному регулювання корпоративних відносин є світоглядом, який базується на інтегративній концепції праворозуміння, що надає можливість виходити з плюралізму поглядів на такі правові категорії, як господарські договори, корпоративні відносини, корпоративний договір тощо, досліджувати їх не тільки з позиції «поміркованого» позитивізму, а й з інших філософських, соціологічних тощо підходів, враховуючи напрацювання концепції природного права. По-друге, методологія дослідження договірному регулювання корпоративних відносин ґрунтується на діалектичному методі, методах аналізу та синтезу, індукції та дедукції та інших методах наукового пізнання. По-третє, до основних методологічних засад дослідження договірному регулювання корпоративних відносин належать історико-правовий, системний, компаративістський, конфліктологічний підходи. Застосування методологічних засад дослідження договірному регулювання корпоративних відносин сприятиме формуванню наукових поглядів на проблематику договорів у корпоративному праві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.
2. Про акціонерні товариства : Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 50–51. Ст. 384.
3. Про акціонерні товариства : Закон України від 27 липня 2022 р. № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text>
4. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06 лютого 2018 р. № 2275-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 13. Ст. 69.
5. Кібенко О. Р. Сучасний стан та перспективи правового регулювання корпоративних відносин: порівняльно-правовий аналіз права ЄС, Великобританії та України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2006. 526 с.
6. Кравчук В. М. Припинення корпоративних правовідносин в господарських товариствах : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Львівський держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2009. 430 с.
7. Лукач І. В. Господарсько-правове регулювання корпоративних відносин в Україні: теоретичні проблеми : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. 474 с.
8. Смітюх А. В. Корпоративні права та корпоративні паї (частки): теоретико-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04 / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Інститут економіко-правових досліджень НАН України. Одеса, 2018. 561 с.
9. Спасиво-Фатеева І. В. Правова природа корпоративних відносин. *Вісник господарського судочинства*. 2007. № 5. С. 87–99.
10. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
11. Вінник О. М. Проблеми правового регулювання корпоративних і партнерських відносин : монографія. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. 166 с.
12. Мілаш В. С. Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання: монографія. Харків : ХНУМГ, 2014. 227 с.
13. Ніколенко М. О. Господарсько-правове регулювання корпоративних договорів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук України. Харків, 2021. 212 с.
14. Сигидин М. М. Корпоративний договір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2016. 236 с.
15. Жорнокуй Ю. М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий аспект : монографія. Харків : Право, 2015. 532 с.
16. Беляневич О. Договори у сфері господарювання. *Право України*. 2012. № 9. С. 197–205.
17. Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2009. 442 с.
18. Костицький М. В. Нормативізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 18–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2016_1_4.
19. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2003. 179 с.
20. Дія права: інтегративний аспект : монографія / кол. авторів; відп. ред. Н. М. Оніщенко. К. : Видавництво «Юридична думка», 2010. 360 с.
21. Резнікова В., Дорошенко Л. Корпоративний договір як ефективний правовий засіб у механізмі корпоративного управління, його сутність і правова природа. *Право України*. 2022. № 4. С. 13–28.
22. Конфліктологія : навч. посіб. / Л. М. Герасіна, М. П. Требін, В. Д. Воднік та ін. Х. : Право, 2012. 128 с.